

ادبیات به عنوان هنری ترین شیوه بیان احساسات و عواطف بشری، همواره بازتاب اندیشه و خلاقیت انسان‌ها بوده است.
(برگرفته از بیانیه هیأت داوران چهارمین جشنواره کتاب‌های آموزشی)

کتاب کار، آریانه؟

جعفر ربانی

اشاره

در بیانیه هیأت داوران دومین جشنواره کتاب‌های کمک آموزشی رشد (دوره راهنمایی، ۱۳۸۰) که در شماره سوم نشریه جوانه به چاپ رسیده است، داوران درباره کتاب‌هایی که در حوزه آموزش زبان و ادب فارسی تألیف و منتشر شده چنین آورده‌اند: «... بخش عمده این آثار را کتاب‌هایی تشکیل می‌دهند که اغلب یا بازنویسی متون کهن هستند و جنبه کمک آموزشی دارند یا تألیفاتی براساس قالب و محتوای کتاب‌های فارسی دوره راهنمایی‌اند و با عناوینی چون کتاب کار، دفتر تمرین، خودآزمایی، کتاب‌های تست و ... عرضه می‌شوند.»

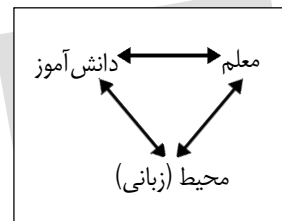
دیده می‌شود که نگاه داوران به کتاب‌های کار، خودآزمایی، تست و ... نگاه از سر انکار است و به همین جهت این گونه کتاب‌ها را در رده آخر کتاب‌ها قرار داده‌اند و این یعنی کتاب کمک آموزشی باید چیزی ورای این‌ها باشد.

باید دانست، اگر کتاب کار به طور کلی، و کتاب کار فارسی - که مورد نظر این مقاله است - به معنی دقیق کلمه، کتاب کار باشد، خواهد توانست فرایند «حفظ کردن و جواب پس دادن» را - که در واقع فرایندی هم نیست - به فرایند «کار کردن، اندوختن و آموختن» تبدیل کند.

اکنون باید دید، در آموزش زبان چه عناصری وجود دارد که می‌توان براساس آن، مسیر آموزش را به این جهت سیر داد و مجموعه‌ای از فعالیت‌ها و مهارت‌ها را در قالب کتاب کار عرضه کرد. این توضیح لازم است که در نوشته حاضر، ما تنها آموزش زبان فارسی در دوره راهنمایی را مدنظر داریم و دوره ابتدایی و متوسطه کودکان، معمولاً از سال اول ابتدایی شروع می‌شود و سپس تا مراحل بالاتر تحصیل، حداقل تا پایان دوره متوسطه، ادامه می‌یابد. دوره ابتدایی دوره «آموزش خواندن و نوشتن» است، در حالی که دوره‌های بالاتر تحصیل، از اطلاق این عنوان میرا هستند. از این بیان می‌خواهیم توجه خواننده را به نکته‌ای که معمولاً از آن غفلت می‌شود، جلب کنیم. نکته این است که در دوره ابتدایی بچه‌ها می‌باید «چگونه خواندن» و «چگونه نوشتن»

اما واقعیتی که امروزه در بازار نشر کتاب ایران وجود دارد، واقعیتی انکارناپذیر است و آن انبوه کتاب‌هایی است که تحت عنوان‌های گوناگون، از جمله «کتاب کار» و مانند آن از سوی ناشران متعدد به بازار عرضه شده است. پس نمی‌توان بر این واقعیت چشم بست و این کتاب‌ها را به صرف کتاب کار بودن، کتاب تست بودن، دفتر تمرین بودن و ... خارج از حوزه کتاب‌های کمک آموزشی یا کمک‌درسی تلقی کرد برعکس، حال که با واقعیتی چنین سرسخت روبه‌رویم، بهتر است آن را جدی بگیریم و به نقد و بررسی و در صورت امکان، تعریف و تبیین پیردازیم تا راه برای تولید نمونه‌های بهتر آن‌ها باز شود. به ویژه که با وارد شدن کتاب کار به عرصه رسمی آموزش و پرورش در چند سال اخیر، یعنی همراه شدن کتاب‌های فارسی «بخوانیم» در دوره ابتدایی با کتاب «بنویسیم» که این دومی در واقع کتاب کار اولی است، می‌رود تا کتاب کار به تدریج جای خود را در همه درس‌ها باز کند.

تردید نیست که اگر آموزش زبان فارسی در مدرسه‌های ما بخواد از حالت کندی خود که در مجموع کم‌بازده است و میان «خورد» و «باز خورد» آن فاصله بسیار، به درآید، باید از یک فعالیت تک افتاده در کنار درس‌های دیگر، به یک «فرایند» تبدیل شود و با مجموعه‌ای از فعالیت‌های متنوع و تحرک برانگیز، دانش‌آموزان و معلمان را درگیر کند. به عبارت دیگر، درس فارسی می‌باید واسطه تعامل فعال بین معلم و شاگرد از یک سو و با محیط از سوی دیگر باشد. در این جا منظور از معلم و دانش‌آموز روش است، اما منظور از محیط، محیط زبان است، یعنی مجموعه عوامل و عناصری که همه به نحوی با زبان مربوط می‌شوند؛ خواندن، نوشتن، گفتن، شنیدن، کتاب، روزنامه، خبر، تحلیل، سخنرانی، فیلم، نمایش و ...

است. با این تفاوت که در دفتر مشق یا تمرین، معلم و دانش آموز فعالیت‌ها را خود تعیین، انتخاب و اجرا می‌کنند، اما در کتاب کار، مؤلف که می‌تواند همان مؤلف کتاب درسی باشد (مثل کتاب‌های بنویسیم در دوره ابتدایی) و یا شخصی جز او، به تشخیص و تجربه و توانایی خود، تمرین‌ها و فعالیت‌هایی را تهیه می‌کند و آن‌را - از طریق بازار نشر - در اختیار دانش آموز و معلم می‌گذارد. البته چون تاکنون کتاب کار به‌طور جدی از اجزای برنامه‌ریزی درسی به حساب نیامده، کتاب کارهای موجود را اغلب نویسندگان مستقل نوشته‌اند و در شمارگان محدود نشر داده‌اند.

کتاب کار نباید چنان باشد که وقت دانش آموز را تنها به انجام تمرین‌ها و فعالیت‌های جزئی اختصاص دهد، بلکه خواندن متن نیز باید جزء اساسی آن باشد تا به ابعاد گوناگون امر، توجه لازم معطوف شده باشد

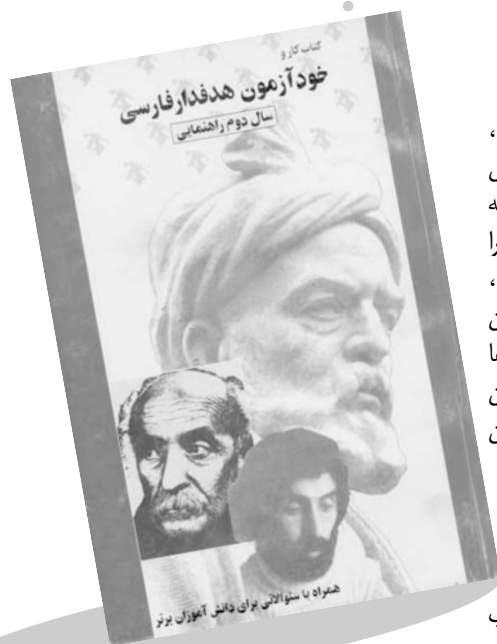
در مورد کتاب کار فارسی راهنمایی، آنچه قابل ذکر است و باید بر آن تأکید نیز بشود، لزوم توجه به مرتبه یا سطحی از آموزش زبان فارسی کتاب کار است که بتواند، دانش آموز را به هدف اصلی زبان آموزی که گفتیم عبارت است از «خواندن برای فهمیدن و یاد گرفتن»، برساند. این جاست که باید به رقم ۳۵۰ نوع، مهارتی که در زبان آموزی مطرح است، توجه شود و انواع و اقسام تمرین‌ها و فعالیت‌هایی که باید در کتاب بیایند؛ تمرین‌ها و فعالیت‌هایی که بتوانند، علاوه بر افزودن بر دانش و اطلاعات فراگیران، مهارت‌های زبانی آن‌ها را نیز

را فراگیرند و مهارت‌های لازم در این زمینه را کسب کنند. اما از دوره راهنمایی به بعد، این رویکرد به تدریج تغییر می‌کند. در این دوره، دیگر چگونه خواندن مورد نظر نیست، زیرا مهارت خواندن فی الجمله تحقق یافته است و بچه‌ها با زیر و بم جمله و کلمه و اصول و کلیات خواندن آشنا شده‌اند. پس رویکرد قبلی «آموزش خواندن» [و نوشتن] بایستی به رویکرد «خواندن [و نوشتن] برای آموزش» تحول یابد و این امری ناگزیر است.

بدین ترتیب، با توجه به این که دانش آموزان، اصول و مقدمات خواندن و نوشتن را در دوره دبستان یاد گرفته‌اند، می‌باید از این پس، وارد مرحله یادگیری جدی‌تر و اصولی‌تر زبان فارسی شوند تا در خواندن متونی غیر از متون درس فارسی، از جمله علوم، اجتماعی و ... توانا شوند. نظر نگارنده این است که «کتاب کار» در این مرحله ضروری است و باید به آن بهای لازم را داد. اکنون لازم است، حد و مرز کتاب کار را بهتر روشن کنیم.

کتاب کار

کتاب کار یا «Work book» را باید نوع تحول یافته دفتر مشق یا دفتر تمرین دانست که از وسایل و ابزار جدا نشدنی هر دانش آموز

ارتقا دهند. این مهارت‌ها اعم از خواندن، نوشتن، سخن گفتن و شنیدن هستند و هرچهار بعد آموزش زبان را دربرمی‌گیرند. خاطر نشان می‌سازیم که اتخاذ راهکار دوم که ضرورت وجود کتاب کار را موجه می‌سازد، نباید به معنی وانهادن راهکار اول، یعنی تکیه بر درک مطلب شود. کتاب کار نباید چنان باشد که وقت دانش‌آموز را تنها به انجام تمرین‌ها و فعالیت‌های جزئی اختصاص دهد، بلکه خواندن متن نیز باید جزء اساسی آن باشد تا به ابعاد گوناگون امر، توجه لازم معطوف شده باشد.

ویژگی‌های کتاب کار

چنان که گفتیم، هر «کتاب کار» بر حسب توانایی، تجربه و سلیقه مؤلف - و البته منطبق بر کتاب درسی مربوط - موجودیت می‌یابد و لذا هر کتاب کار می‌تواند، کتابی خاص باشد. با این حال می‌توان برای کتاب کار ویژگی‌هایی کلی برشمرد که عبارتند از:

۱. در کلیات بر هدف‌ها و اصول برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی مربوطه منطبق باشد.
۲. هم برای معلم و هم برای دانش‌آموز، از جاذبه و تنوع لازم و کافی برخوردار باشد.
۳. وقت و حوصله دانش‌آموز را در نظر بگیرد.
۴. بین معلم و دانش‌آموز رابطه‌ای منطقی و مبتنی بر فعالیت صمیمانه آموزشی ایجاد کند.
۵. زیاده از حد ساده و بیش از حد مشکل نباشد.
۶. در ابداع و تنظیم فعالیت‌ها، لایه‌های متفاوت زبان را مورد توجه قرار دهد.
۷. انواع فعالیت‌ها را به‌طور متناسب، بین درس‌های گوناگون تقسیم کند.
۸. تا آن‌جا که امکان دارد و نه چندان آشکار، بین درس فارسی و درس‌های دیگر دانش‌آموز رابطه ایجاد کند.